

นวัตวิถีเกษตรเชิงพุทธ : ความมั่นคงทางอาหารและการพัฒนาจิตใจ
BUDDHIST AGRICULTURAL INNOVATIVE PATH FOR
FOOD SECURITY AND MENTAL DEVELOPMENT

¹พระมหาโกวิท ฐานเมธี (พาดิ) และ ²นิรัช เรืองแสง

¹Phramaha Kowit Dhanamethee (Padee) and ²Niraj Ruangsang

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประเทศไทย
Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand.

¹Kowitphadee@gmail.com

Received December 25, 2021; Revised February 12, 2022; Accepted March 20, 2022

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอผลการศึกษาระบบการเรียนรู้ที่ส่งเสริมความมั่นคงทางอาหารและการพัฒนาระบบการส่งเสริมการเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลงด้านความมั่นคงทางอาหารในชุมชน โดยอาศัยกระบวนการพัฒนาจิตใจตามแนวพระพุทธศาสนา คือการตั้งสติกำหนดพิจารณาให้รู้เห็นตามเป็นจริง พัฒนาความรู้ความสามารถและความคิด การเสริมสร้างความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนและชุมชน ตระหนักรู้และสนใจในปัญหาเรื่องปากท้อง การทบทวนความคิดและกำหนดเป้าหมายเพื่อการเปลี่ยนแปลง การเห็นความสำคัญและเพิ่มความมั่นใจในการพึ่งตนเองอย่างยั่งยืน

คำสำคัญ: นวัตวิถีเกษตรเชิงพุทธ, ความมั่นคงทางอาหาร, การพัฒนาจิตใจ

¹ อาจารย์, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น

² อาจารย์ ดร., มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น

Abstract

The objective of this article is to present the results of the study on the learning process for promoting food security and the development of the learning process towards the transformation of food security in the community through the process of mental development in accordance with Buddhism including: mindfulness; determination; consideration of seeing things as they are; development of knowledge, abilities and ideas of enhancing food security of households and communities.; awareness and interest in problems of consumption; a review of ideas and set of goals for change; and confidence and emphasis on sustainable self-reliance.

Keywords : Buddhist Agricultural Innovative Path, Food Security, Mental Development

บทนำ

ในปัจจุบันโลกมีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วหลายๆประเทศในโลกต่างปรารถนาที่จะพัฒนาสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าให้กับประเทศของตน ด้วยวิธีการพัฒนาอันมีลักษณะเฉพาะตัวที่มีรูปแบบแตกต่างกันออกไป กล่าวคือ ประเทศที่มีความเจริญก้าวหน้าพอสมควรแล้วก็จะใช้วิธีการพัฒนารูปแบบหนึ่ง ส่วนประเทศด้อยพัฒนาซึ่งเป็นประเทศที่มีฐานะยากจนและยังไม่เจริญเท่าที่ควรก็จะใช้วิธีการพัฒนาอีกรูปแบบหนึ่ง โดยเป้าประสงค์ของการพัฒนาทุกยุคทุกสมัยเพื่อต้องการให้การดำรงชีวิตของมนุษย์มีคุณภาพมีความอยู่ดีกินดี ทำให้นั่นคง ทำให้ก้าวหน้า ทฤษฎีการพัฒนาแบบตะวันตกถูกนำเสนอโดยนักวิชาการมากมาย ซึ่งต่างก็พยายามเสนอวิธีการพัฒนาเพื่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงไปในทางที่เจริญขึ้น ทฤษฎีแต่ละทฤษฎีเหล่านี้ต่างก็มีจุดเด่นและจุดด้อยที่แตกต่างกัน โดยมีนักวิชาการหลายท่านได้ใช้ความพยายามในการศึกษาวิเคราะห์คิดค้น ปรับปรุง พัฒนา เพื่อนำไปสู่การนำเสนอทฤษฎีใหม่ที่เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตของพลเมืองภายในประเทศ รัฐบาลปัจจุบันได้กำหนดนโยบายและแนวทางอย่างชัดเจนในการส่งเสริมการใช้หลักการวิชาการและสนับสนุนบทบาทให้องค์กรทางพระพุทธศาสนามีความสำคัญในการปลูกฝังคุณธรรม จริยธรรม ตลอดจนการพัฒนาคุณภาพชีวิต สร้างสันติสุข และความปรองดองสมานฉันท์ในสังคมไทยอย่างยั่งยืน ตลอดจนส่งเสริมบทบาทการมีส่วนร่วม ในการพัฒนาสังคม ขณะที่องค์กรทางพระพุทธศาสนานั้น สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (ช่วง วรปุญญ) ผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช (สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2558 : 15)

การพัฒนาชุมชนเป็นอีกหนึ่งปัญหาสำคัญที่ทุกฝ่ายต่างต้องร่วมมือกัน ในการพัฒนาชุมชน ความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น โดยเฉพาะในพื้นที่ของชนบทที่ห่างไกลความเจริญ ซึ่งมีสภาพทาง ภูมิศาสตร์ที่มี ความทุรกันดาร ทุกชีวิตต่างต้องต่อสู้กับความแร้นแค้นในการดำรงชีวิต เพื่อให้ มีการพัฒนา ชุมชนให้มีความเจริญยิ่งขึ้น จำเป็นต้องมีหลักในการค้าจนหรือโครงสร้างที่ แข็งแรง ในการพัฒนา ให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น โดยสถาบันต่างๆ ทางสังคมต้องร่วมกันแก้ไข อาทิ สถาบันศาสนา สถาบัน ครอบครัวและสถาบันเศรษฐกิจ ซึ่งนวัตกรรมเป็นโครงการที่ต้อง อาศัยการมีส่วนร่วมของพระสงฆ์เป็นหลัก เพราะเป็นการมุ่งให้เกิดการบูรณาการร่วมกัน เป็นนวัตกรรมเชิงพุทธ ซึ่งจะช่วยให้เกิดการส่งเสริมการพัฒนาชุมชน บุคลากรและวิถีการดำเนิน ชีวิตของชุมชนนั้นๆ และสิ่งสำคัญ ประการหนึ่งที่จะต้องช่วยกันรักษาไว้ คือประเพณีอันดีงาม ในพื้นที่นั้นๆ

กระบวนการนวัตกรรมวิถีเชิงพุทธ

กระบวนการขับเคลื่อนชุมชนนวัตกรรมวิถีเชิงพุทธ จะประสบผลสำเร็จตามวัตถุประสงค์ จะต้องอาศัยความรอบรู้รอบคอบระมัดระวังอย่างยิ่งในการนำวิชาการต่างๆ มาใช้ในการ วางแผน และการดำเนินงานทุกขั้นตอน ขณะเดียวกันจะต้องเสริมสร้างพื้นฐานจิตใจของคน ในชุมชน โดยเฉพาะผู้นำชุมชน ประชาชนทุกระดับให้มีสำนึกในคุณธรรม ความซื่อสัตย์สุจริต ให้มีความ รอบคอบเหมาะสม ดำเนินชีวิตด้วยความอดทน ด้วยความพากเพียรมีสติปัญญา และรอบคอบ เพื่อให้สมดุลและพร้อมต่อการรองรับการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว กว้างขวาง ทั้งด้านวัตถุสังคม สิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรมจากโลกภายนอกได้เป็นอย่างดีเพื่อให้ชุมชนเกิด ความเข้มแข็ง และมี ภูมิคุ้มกันที่ดี การนำหลักการสามอย่างนี้เข้ามาเป็นหัวใจหลักของ กระบวนการขับเคลื่อน คือ หลักการ“เข้าใจ เข้าถึง พัฒนา”คือ การเรียนรู้กระบวนการคิด บนรากฐานของการเข้าใจมนุษย์ การเข้าถึงข้อมูลเพื่อให้การสร้างสรรค์นั้นตอบสนองความ ต้องการได้อย่างเต็มประสิทธิภาพ และการพัฒนาด้วยความรู้และภูมิปัญญาที่ไม่จำกัดอยู่แค่ ด้านใดด้านหนึ่ง ตลอดจนการทดลองและปรับปรุงจนได้ผลลัพธ์ที่ยั่งยืนและสามารถ ประยุกต์ใช้ได้อย่างไม่รู้จักจบ“เข้าใจ”คือ เข้าใจความ ต้องการของชุมชนและบริบทท้องถิ่น เข้าใจความเป็นไปทั้งหมดของปัญหาอย่างลึกซึ้งและรอบด้าน เข้าใจภูมิประเทศ เข้าใจผู้คนใน หลากหลายปัญหา ทั้งทางด้านกายภาพด้านจารีตประเพณี และวัฒนธรรม“เข้าถึง”คือ เมื่อ เข้าใจแล้วก็ต้องเข้าถึง เพื่อให้เข้าไปสู่การปฏิบัติให้ได้เข้าถึงพื้นที่และออกไปสัมผัสถึงสิ่งที่คน ในพื้นที่ต้องการจริง ๆ เข้าถึงความจริง ไม่ใช่การรู้แต่เพียงผิวเผิน เข้าถึงความรู้สึกนึกคิดใน ความเป็นมนุษย์ของทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องรวมทั้งตัวของเราเองด้วย“พัฒนา”คือ นำสิ่งที่ ประชาชนต้องการไปเติมเต็มให้เขาสามารถใช้ศักยภาพได้อย่างเต็มที่และ ต้องอยู่บนรากฐาน ของความเข้าใจและเข้าถึง โดยนำศักยภาพ “เข้าใจ เข้าถึงพัฒนา” เข้ามาขับเคลื่อนชุมชน

วิถีชีวิตเชิงพุทธเป็นกิจกรรมตามวิถีของชุมชน ดึงเอาอัตลักษณ์ของชุมชนมาเป็นจุดขายเพื่อให้ชุมชนเกิดรายได้

เกษตรเชิงพุทธ

พระพุทธศาสนา เป็นศาสนาที่ส่งเสริมให้มนุษย์พัฒนาตนเอง ผีกลั่นตนเองให้สมบูรณ์สูงสุด โดยใช้พระธรรมเป็นเครื่องมือฝึกฝน และมีพระสงฆ์เป็นผู้ยืนยัน ความจริงดังกล่าว พระสงฆ์จึงมีบทบาทที่สำคัญ ที่จะนำกิจกรรมพัฒนาชุมชน โดยนำหลักธรรมทางศาสนาเข้ามาใช้กับงานพัฒนา ตัวอย่างเช่น คำสอนที่กล่าวว่า “อภฺรฺฐตา วิทนฺเต ธนํ ผู้มีความขยันหมั่นเพียร ย่อมหาทรัพย์ได้” การประกอบอาชีพอย่างใดอย่างหนึ่ง มีการค้าขายรับราชการ เกษตรกรรม ปกครอง ลูกจ้าง หรือศึกษาหาความรู้ก็ทำอย่างสุดความสามารถจนสำเร็จในสิ่งที่ตนต้องการ มีความซื่อสัตย์สุจริต ไม่ฟุ้งเฟ้อ กล่าวคือ ความสำเร็จในหน้าที่การงานของตนที่ทำอยู่ ต้องไม่ขัดกับศีลธรรมและกฎหมายบ้านเมือง ได้รับประโยชน์ตามความมุ่งหมาย เมื่อกล่าวถึงการพัฒนาชุมชนให้เจริญพร้อมทั้งด้านกายกับจิต และสภาวะแวดล้อมอย่างเหมาะสม บุคคลควรนำหลักธรรม มาเป็นพื้นฐานในการกำหนดเป้าหมาย และกำหนดแนวทางการพัฒนา โดยเฉพาะหลักธรรมที่เรียกว่า “วิริยอธิปไตย” อันหมายถึง การมีความเพียรไม่ย่อท้อต่อการทำงาน (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) เมื่อมองย้อนกลับไปในอดีตจะพบว่าชาวบ้านเมื่อประสบกับปัญหาหรือเกิดทุกข์ร้อนใด ๆ ไม่ว่าจะเป็นทางกายหรือจิตใจก็จะพากันไปวัด เพื่อให้พระสงฆ์แนะนำชี้ทางสว่างเพื่อบรรเทาทุกข์และสามารถแก้ปัญหาความทุกข์ร้อนของพวกเขาได้ ฉะนั้น วัดและพระสงฆ์ในอดีตจึงมีบทบาทมาก พระสงฆ์เป็นทั้งครูสอนหนังสือสอนศีลธรรม สอนวิชาชีพ ให้กับลูกหลานของชาวบ้าน เป็นทั้งหมอรักษาชาวบ้านที่เจ็บไข้ไม่สบาย เมื่อชาวบ้านมีใครเกิดล้มป่วย บรรดาญาติ ๆ ก็พาไปวัด เพื่อให้พระสงฆ์ช่วยเยียวยารักษา เป็นทั้งนักสังคมสงเคราะห์ ช่วยเหลือชาวบ้านที่ได้รับความทุกข์ความเดือดร้อนต่าง ๆ เป็นทั้งผู้พิพากษาตัดสินคดี และประนีประนอมความให้กับชาวบ้าน ที่เกิดกรณีพิพาทกัน เป็นทั้งจิตแพทย์ ที่ช่วยแก้ไขปัญหเกี่ยวกับสุขภาพจิตให้กับชาวบ้าน นอกจากนี้ พระสงฆ์ยังเป็นเหมือนนักวิชาการเกษตร และนักพัฒนา ที่คอยให้คำแนะนำเกี่ยวกับวิธีการปลูกพืช วิธีการเลี้ยงสัตว์และฝึกวิชาชีพต่าง ๆ ให้แก่ประชาชน แต่อย่างไรก็ตาม โดยภาพรวมแล้วพระสงฆ์เป็นผู้ทำคุณประโยชน์ต่อสังคมไทยอย่างอเนกอนันต์ โดยเฉพาะการเผยแผ่อบรมศีลธรรม จริยธรรมการจัดการศึกษาและการสงเคราะห์ประชาชน เมื่อศึกษาถลึงลงไปในส่วนของการส่งเสริมเศรษฐกิจในชุมชน อันเป็นการพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านให้ดีขึ้น จะพบว่า ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน พระสงฆ์ได้เข้ามาช่วยเหลือและดำเนินการอันเป็นประโยชน์ ต่อการดำรงชีวิตของชาวบ้านอยู่มาก เนื่องจากประเทศไทยเป็นประเทศเกษตรกรรม จึงเป็นแหล่งสำคัญในการเพาะปลูกพืช และผลิตอาหารเพื่อหล่อเลี้ยง

ประชากร ทั้งภายในและภายนอกประเทศ ทำให้มีการนำทรัพยากร ดิน น้ำ พลังงานและพื้นที่ป่าไม้มาใช้ เพื่อทำการเกษตรในปริมาณมาก พื้นที่การเกษตรที่อุดมสมบูรณ์ของไทยได้ลดน้อยลง เนื่องจากพื้นที่เหมาะสมทางการเกษตร ได้ถูกเปลี่ยนไปเป็นพื้นที่ชุมชน เพื่อตอบสนองการเพิ่มขึ้นของประชากร มีการก่อสร้างอาคารบ้านเรือน โรงงานอุตสาหกรรม และกิจกรรมอื่น ๆ มากขึ้น และพื้นที่ที่เหลืออยู่จำนวนมากเป็นดินที่มีปัญหาต่อการนำมาใช้ประโยชน์ทางการเกษตร เช่น ดินเปรี้ยวจัด ดินเค็ม ดินทรายไม่เหมาะสมต่อการทำการเกษตร ทำให้ผลผลิตต่อการปรับปรุงพื้นที่เหล่านี้ให้เหมาะสม จะต้องเสียค่าใช้จ่ายในการปรับปรุงสูงมากและต้องใช้แผนระยะยาวในการแก้ไขปัญหา ที่ผ่านมาการเกษตรกรรมของไทย ถูกผลักดันเข้าสู่ระบบเกษตรกรรมกระแสหลัก (Mainstream agriculture) หรือเกษตรกรรมเคมี (Chemical agriculture) ซึ่งส่งผลกระทบต่อสิ่งต่างๆ ทำให้เกิดปัญหาหลายประการ (กรมวิชาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2536) ได้แก่ (1) ปัญหาต่อสิ่งแวดล้อมและทรัพยากร เช่น ปัญหาดินเสื่อมความอุดมสมบูรณ์ ปัญหามลพิษในสิ่งแวดล้อม และปัญหาการระบาดของโรคและแมลง เนื่องจากการใช้ปุ๋ยเคมีเป็นระยะเวลานาน โดยไม่มีการปรับปรุงดิน ทำให้คุณสมบัติทางกายภาพของดินเปลี่ยนแปลงไป จนไม่เหมาะสมกับ การเจริญเติบโตของพืช ทำให้เกษตรกรต้องใช้ปุ๋ยเคมีปริมาณเพิ่มขึ้น แต่อัตราการเพิ่มผลผลิตต่อการเพิ่มของปุ๋ยเคมีกลับลดลงและการใช้สารเคมีป้องกันและกำจัดศัตรูพืช ก่อให้เกิดปัญหาการตกค้างในสิ่งแวดล้อมเช่น สะสมในดิน น้ำและอากาศ นอกจากนี้ สารเคมีกำจัดศัตรูพืช ยังทำลายแมลงที่เป็นประโยชน์ต่อระบบนิเวศ เช่น ผีเสื้อ ผึ้ง ทำให้ความสมดุลของธรรมชาติเสียไป เกิดการแพร่ระบาดของแมลงศัตรูพืชมากขึ้นด้วย (2) ปัญหาต่อเศรษฐกิจ แม้เกษตรกรรมแผนใหม่ จะมีเป้าหมายในการเพิ่มผลผลิต เพื่อแก้ไขปัญหาการขาดแคลนอาหาร และเพิ่มรายได้ให้แก่เกษตรกร แต่ในระยะยาว จะปรากฏผลในทางตรงกันข้ามเนื่องจากพบว่า ต้นทุนการผลิตสูงกว่ารายได้ ทำให้เกิดปัญหาหนี้สิน เกษตรกรต้องเปลี่ยนไปประกอบอาชีพอื่น ๆ มากมาย นอกจากนี้ ในระดับประเทศก็เกิดความเสียหายทางเศรษฐกิจ เนื่องจากการนำเข้าปุ๋ยเคมีสารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืช และเมล็ดพืชจากต่างประเทศ ทำให้เกิดการขาดดุลทางการค้า (3) ปัญหาต่อสุขภาพของเกษตรกรและผู้บริโภค การใช้สารเคมีในทางการเกษตรนอกจากจะตกค้างในสิ่งแวดล้อมแล้ว และยังตกค้างอยู่ในผลผลิตทางการเกษตรที่ใช้บริโภคด้วย และ (4) ปัญหาทางศีลธรรม การใช้สารเคมีเพื่อกำจัดศัตรูพืช ซึ่งเป็นการทำลายสิ่งมีชีวิต ตามหลักพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นบาป ขัดกับหลักศีลธรรม โดยเฉพาะศีลข้อที่ 1(ปาณาติปาต) ชาวพุทธผู้เคร่งครัดในศีลธรรมจะไม่ทำบาปนี้เด็ดขาด

หลายชุมชนในชนบทของไทย วัดและพระสงฆ์ จึงยังคงเป็นศูนย์กลางของชุมชน พระสงฆ์หลายรูปได้พยายามรื้อฟื้น และแสวงหาบทบาทในการเป็นผู้นำชาวบ้าน ในยุคภาวะทางสังคม และเศรษฐกิจอยู่ในขั้นวิกฤตินี้ขึ้นมาใหม่ โดยพยายามมองปัญหาสังคมปัจจุบัน ซึ่งมีความสลับซับซ้อนขึ้นให้ชัดเจนและตรงจุด พยายามค้นหาแก่นของพุทธธรรม เพื่อนำมา

ประยุกต์ให้เข้ากับกาลสมัย แล้วนำมาเป็นหลักในการแก้ปัญหาและพัฒนาชีวิต และความเป็นอยู่ของชาวบ้านและชุมชนให้ดีขึ้น

เกษตรตามแนวพระพุทธศาสนา จึงมีจุดมุ่งหมายที่จะสร้างความสุขให้แก่มนุษย์เช่นเดียวกันกับเศรษฐกิจตามหลักเศรษฐศาสตร์ แต่จุดหมายทางพระพุทธศาสนาจะแตกต่างจากจุดหมายของเศรษฐกิจ เพราะเศรษฐกิจมีจุดหมายเพื่อบำบัดหรือสนองความต้องการของมนุษย์ให้เกิดความสุขมั่งคั่งสมบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์ทั้งปวง มีความต้องการให้มนุษย์มีการเป็นอยู่ที่ดี มีอาหารที่ดี เพราะจะทำให้ชีวิตมีความสุขสบายยิ่งขึ้น พระพุทธศาสนาสอนเน้นให้มีหลักบำบัตู้จกับรรเทาความทะยานอยากให้น้อยลงไป พยายามเป็นนายเหนือทรัพย์ เพื่อลดความโลภต่าง ๆ ซึ่งเป็นเป้าหมายในทางพระพุทธศาสนาเพราะว่า ความโลภเป็นมูลเหตุของทุกข์ต่าง ๆ บุคคลใดรู้จักคำว่าพอประมาณ สันโดษ ก็เป็นคนที่ใช้ชีวิตอย่างมีความสุขได้

เกษตรเชิงพุทธ เป็นการถือเอาแม่แบบหลักมัชฌิมาปฏิปทาหรือหลักความเป็นสายกลางในการทำงาน ไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและไม่เบียดเบียนผู้อื่น นอกจากนั้น ยังจะต้องดำเนินกิจกรรมทั้งปวงด้วยความ پاکเพียร ขยัน ไม่เกียจคร้าน รู้จักรักษาและปกป้องดูแลกิจการที่ตนดำเนินการอยู่ให้ปลอดภัย มีภูมิคุ้มกันที่ดี หรือมีผู้นำที่ดี และรู้จักใช้จ่ายทรัพย์ในการดำเนินชีวิตอย่างเหมาะสมแก่อัตภาพของแต่ละครอบครัว หลักสำคัญ 5 ประการ กล่าวคือ (1) ด้านจิตใจทำตนให้เป็นที่พักของตนเอง มีจิตสำนึกที่ดี (2) ด้านสังคมแต่ละชุมชนต้องช่วยเหลือเกื้อกูลกัน (3) ด้านทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ให้ใช้และจัดการอย่างฉลาด (4) ด้านเทคโนโลยี (5) ด้านเศรษฐกิจ คือจะต้องมุ่งลดรายจ่ายก่อนเป็นสำคัญ เพิ่มรายได้และยึดหลัก พออยู่ พอกิน พอใช้ พระพุทธศาสนาสอนเน้นให้มีหลักบำบัตู้จกับรรเทาความทะยานอยากให้น้อยลงไป พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่มีความเชื่อ ศรัทธา และส่งเสริมให้มนุษย์พัฒนาตนเองฝึกฝนตนเองให้สมบูรณ์สูงสุด โดยใช้พระธรรมเป็นเครื่องมือฝึกฝนความสำเร็จในหน้าที่การงานของตนที่ทำอยู่ โดยไม่ขัดกับศีลธรรมและกฎหมายบ้านเมือง วัดและพระสงฆ์ จึงเป็นศูนย์กลางของชุมชน โดยมองปัญหาสังคมปัจจุบันนำมาเป็นหลักในการแก้ปัญหาและพัฒนาชีวิตและความเป็นอยู่ของชาวบ้านและชุมชนให้ดีขึ้น โดยนำแก่นของพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้กับการแก้ปัญหการเกษตรเชิงเดี่ยวมาเป็นการทำเกษตรแนวพุทธเพื่อทำให้เศรษฐกิจชุมชนมีความเข้มแข็งและสามารถพึ่งพาตนเองได้อย่างยั่งยืน และถาวร (พระเทพรัตนมุนี (สายพงศ์ กองสินธ์), 2557:59)

ความมั่นคงทางอาหาร

ความมั่นคงทางอาหารกำเนิดขึ้นในช่วงทศวรรษที่ 2513-2522 ในขณะที่สถานการณ์วิกฤติด้านราคา อาหารและพลังงานกำลังรุกรลามไปทั่วโลก และความมั่นคงทางอาหารถูกใช้เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.2517 ในการประชุมอาหารโลก ภายใต้แนวคิดที่ว่า ความมั่นคงทางอาหารเป็นปัญหาที่เกิดจากความ “ไม่พอเพียง ทางด้านอุปทาน” ของประเทศหรือภูมิภาคหนึ่งๆ 8 ซึ่งแนวคิดดังกล่าวได้นำไปสู่แนวคิดอีกประการ คือ ความทรงสิทธิด้านอาหาร (Food entitlement) ที่มุ่งมองว่าอาหารเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานที่ต้องเข้าถึงและมีเสถียรภาพในระดับครัวเรือนและบุคคล ตามแนวคิดของ อมาตยา เซน ที่คิดว่าประเทศที่มีประชากรที่เกิด ความขาดแคลนอาหารจำนวนมากล้วนเป็นประเทศผู้ผลิตอาหารทั้งสิ้น ดังนั้นความขาดแคลนดังกล่าวจึงไม่ใช่ เกิดจากอาหารที่ไม่พอเพียง แต่เกิดจากการเข้าถึงไม่ถึงอาหาร

องค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติ (FAO) ให้นิยามคำว่า "ความมั่นคงทางอาหาร" หมายถึง การที่ประชาชนมี "ปริมาณ"อาหารเพื่อการบริโภคที่เพียงพอ มีความ "หลากหลาย" ของประเภทอาหารที่ได้รับ และอาหารนั้น "มีคุณภาพ" หมายถึงมีคุณค่าทางโภชนาการและความสะอาดปลอดภัย รวมทั้งประชาชน สามารถ "เข้าถึง" อาหาร อันเกิดจากระบบการกระจายอย่างทั่วถึง โดยมีรายละเอียดดังนี้ (FAO. (2006)

1. ความพอเพียง ความพอเพียงของปริมาณอาหารในคุณภาพที่เหมาะสม ซึ่งอาจได้มาจากการ ผลิตภายในประเทศหรือการนำเข้า รวมถึงความช่วยเหลือทางอาหาร

2. การเข้าถึง การเข้าถึงทรัพยากรที่พอเพียงของบุคคลเพื่อให้ได้มาซึ่งอาหารที่เหมาะสมและมี โภชนาการ ทรัพยากรที่ว่า หมายถึงความถึง ความสามารถของบุคคลที่จะกำหนดควบคุมกลุ่มสินค้าหนึ่งๆ ได้ ภายใต้บริบททางกฎหมาย การเมือง เศรษฐกิจและสังคมของชุมชนที่บุคคลอาศัยอยู่ ซึ่งรวมถึงสิทธิตาม ประเพณีเช่น การเข้าถึงทรัพยากรส่วนรวมของชุมชนด้วย

3. การใช้ประโยชน์การใช้ประโยชน์ด้านอาหารผ่านอาหารที่เพียงพอ น้ำสะอาดและการรักษา สุขภาพและสุขอนามัยเพื่อที่จะเข้าถึงภาวะความเป็นอยู่ที่ดีทางโภชนาการซึ่งความต้องการทางกายภาพ ทั้งหมดได้รับการตอบสนอง โดยนัยยะนี้จึงสัมพันธ์กับปัจจัยนำเข้าที่ไม่ใช่อาหารด้วย

4. เสถียรภาพ เพื่อจะมีเสถียรภาพทางอาหาร ประชาชน ครัวเรือนและบุคคล จะต้องเข้าถึงอาหาร ที่เพียงพอตลอดเวลา ไม่ต้องเสี่ยงกับการไม่เข้าถึงอาหารอันเป็นผลมาจากวิกฤตที่เกิดขึ้นอย่างกะทันหัน (เช่น วิกฤตทางเศรษฐกิจหรือสภาพภูมิอากาศ) หรือเหตุการณ์ที่เป็นไปตามวงจร เช่น ภาวะความไม่มั่นคงทาง อาหารตามฤดูกาล ในความหมายนี้จึงครอบคลุมถึงทั้งมิติความพอเพียงและการเข้าถึงอาหาร

สำหรับกรอบความมั่นคงด้านอาหารของอาเซียนได้เสนอว่า (ความมั่นคงด้านอาหารของอาเซียน. www.ose.org) ความมั่นคงอาหารจะเกิดขึ้นเมื่อ ประชาชนทั้งหลายสามารถเข้าถึงอาหารอย่างปลอดภัย และเพียงพอกับความต้องการทั้งทางกายภาพ ทาง เศรษฐกิจ และมีคุณค่าทางโภชนาการต่อความต้องการการบริโภค และความพึงพอใจของเขาเพื่อสามารถมี ชีวิตอยู่อย่างคล่องแคล่วและมีสุขภาพที่ดีอยู่ตลอดเวลา (ที่ประชุมสุดยอดอาหารโลก ปีค.ศ. 1996)

นอกจากนี้ได้มีปราชญ์ชาวบ้านในประเทศไทยหลายท่านได้ให้คำนิยามถึงความมั่นคงทางอาหารไว้ เช่น การศึกษาเรื่องความมั่นคงอาหารในพื้นที่ภาคอีสาน (สุเมธ ปานจำลอง และคณะ, 2555) เห็นว่าความมั่นคงด้านอาหารตามนิยามของ ชาวบ้านอีสาน คือ ทำ (การผลิต) ได้หาได้แลกได้และซื้อได้และไม่มองความมั่นคงทางอาหารแค่ปริมาณ อาหารเท่านั้น แต่ต้องมองที่ชุมชนในฐานะผู้ผลิต การศึกษาพบอีกว่าครอบครัวในที่ใดต้องมีที่นา 6 ไร่ ผลิตข้าวได้ประมาณปีละ 100 ถังจึงจะมีความมั่นคงด้านอาหาร โดยต้องปลูกผัก เลี้ยงปลาเสริมด้วย ในระดับ ชุมชน ชุมชนที่มีสมาชิก 120 ครัวเรือนต้องมีข้าวสำรองประมาณ 7 ตัน จึงจะมีข้าวกินเพียงพอถ้าเกิดภัยพิบัติ กรณีของแหล่งอาหารธรรมชาติจากการศึกษาพบว่า หนึ่งหมู่บ้านต้องมีป่าชุมชนพื้นที่ 50 ไร่ และตำบลละ 100 ไร่จึงจะทำให้ชุมชนมีความมั่นคงด้านอาหาร ในขณะที่กลุ่มชาวประมง จากเครือข่ายปกป้องอ่าวท่าศาลา จ. นครศรีธรรมราช กล่าวถึงความมั่นคงของอาหารในเขตชายฝั่งทะเลแล้ว 12 การทำประมงพื้นบ้าน คือ การสร้าง ความมั่นคงด้านอาหารของชุมชน ที่มีระบบนิเวศเหมาะสมต่อการผลิตอาหาร เมื่อโครงการอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ริมชายฝั่งทำลายแหล่งประมงเหล่านี้ก็ส่งผลกระทบต่อความมั่นคงทางอาหารของชุมชนและต่อผู้บริโภคที่ ปลายสายด้วย ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่าความมั่นคงทางอาหารของชาวบ้านในฐานะฐานการผลิตระดับชุมชนไม่ว่า จะเป็น ข้าว หรือปลาจึงให้นิยามถึง สามารถผลิต หา จับ แลกเปลี่ยน และซื้อเพื่อการบริโภคได้และการรักษาหรืออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติคือทางป้องกันให้ชุมชนมีความมั่นคงทางอาหารต่อไปในอนาคต

ดังนั้น มิติความมั่นคงทางอาหารไม่เพียงแต่จะมองแค่นิยามข้างต้นแต่ต้องมองในมิติที่มากกว่า เช่น ความเปราะบางของอาหาร ซึ่งให้ความหมายถึงโอกาสที่จะตกอยู่ในสถานการณ์ที่มีความไม่มั่นคงทางอาหาร อธิปไตยทางอาหาร หรือปัจจัยอื่นที่ก่อให้เกิดความไม่มั่นคงทางอาหาร เป็นต้น ทั้งนี้การที่จะเกิดความมั่นคง ทางอาหารได้นั้น จะต้องมีฐานทรัพยากรที่เป็นจุดเริ่มของระบบอาหารและการผลิตอาหารร่วมกับผู้ผลิต หรือเกษตรกรที่เป็นเจ้าของปัจจัยเหล่านั้นด้วย แต่ปัจจัยที่จะก่อให้เกิดความมั่นคงทางอาหารกลับอยู่ในภาวะที่ วิกฤติจากการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตเชิงเศรษฐกิจ จากการเกษตรพอเพียงไปสู่การเกษตร หรือผลิตเพื่อค้า ที่พึ่งพิงปัจจัยการผลิตจากภายนอกมากกว่าในอดีต ไม่ว่าจะเป็น เทคโนโลยีและเมล็ดพันธุ์ซึ่งการพึ่งพา เหล่านี้ทำให้เกิดภาวะการผูกขาดสิทธิ์ในการ

กำหนดวิถีการผลิตและวิถีชีวิตของตน ซึ่งกลายเป็นความไม่มั่นคงทางอาหารและวิถีชีวิตในที่สุด

อัตราการเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องของจำนวนประชากร ผู้สูงอายุทั่วโลก รวมทั้งในประเทศไทยส่งผลให้อัตรา การพึ่งพิงของประชากรผู้สูงอายุเพิ่มมากขึ้น (สถาบันเวชศาสตร์ผู้สูงอายุกรมการแพทย์ กระทรวงสาธารณสุข, 2548) จากความเสื่อมถอยของร่างกาย โดยเฉพาะประสาท สัมผัสทั้ง 5 ทำงานเสื่อมลง ทำให้ระบบการย่อย การดูดซึม และความอยากอาหารลดลง (วันดี โภคะกุลและอุบลพรรณ จุฑาสมิต, 2547; Chen, Schilling, & Lyder, 2001) อีกทั้งผู้สูงอายุส่วนใหญ่มีรายได้น้อยหรือ ไม่มีรายได้ต้องพึ่งพาบุตรหลานในการประกอบอาหาร รวมทั้งการซื้อหาอาหาร การได้มาซึ่งอาหารของผู้สูงอายุ จึงเป็นไปด้วยความยากลำบากทำให้เกิดความวิตกกังวล ในการได้มาซึ่งอาหาร ทั้งในด้านปริมาณที่เพียงพอ คุณภาพ และความปลอดภัยของอาหาร ประชากรผู้สูงอายุจึงเสี่ยงต่อ การเข้าถึงระบบอาหาร และเกิดปัญหาความมั่นคงทาง อาหารได้ง่ายส่งผลให้เกิดปัญหาทุพโภชนาการสองด้าน ทั้งการขาดสารอาหาร และการได้รับสารอาหารเกิน (ประเสริฐ อัสสันตชัย, 2552) โดยในประเทศกำลัง พัฒนา เช่น ประเทศฟิลิปปินส์พบความชุกของผู้สูงอายุ ที่มีน้ำหนักต่ำกว่าเกณฑ์ในเขตชนบทที่ยากจน และพบความชุกของการมีน้ำหนักเกินเกณฑ์มากขึ้นในเขตเมืองที่ร่ำรวย ซึ่งในกลุ่มผู้สูงอายุที่มีน้ำหนักต่ำกว่าเกณฑ์ (Jenkins, Johnson, & Ofstedal, 2007) มักเกิดการสูญเสียมวลกล้ามเนื้อ และความแข็งแรงของกล้ามเนื้อลดลง โดยหากปัญหาดังกล่าวเกิดขึ้นจะรุนแรงมากเมื่อเทียบกับกลุ่มวัยอื่นๆ เนื่องจากผู้สูงอายุเป็นกลุ่มที่มีภูมิคุ้มกันต้านโรคร้าย (Hall & Brown, 2005)

ความมั่นคงทางอาหาร เป็นความสามารถของบุคคล ทั้งในด้านเศรษฐกิจและกายภาพที่จะเข้าถึงอาหารที่ เพียงพอ ถูกหลักโภชนาการและมีความปลอดภัย (Report of the FAO, 2001) ปัญหาความไม่มั่นคงทางอาหารก่อให้เกิดภาวะทุพโภชนาการสองด้าน ทั้งการขาดสารอาหาร และการได้รับสารอาหารเกิน จนเกิดปัญหาโรคเรื้อรังต่าง ๆ ตามมา (สาคร ธนมิตร, 2545) ซึ่งส่งผลกระทบต่อร่างกาย จิตใจ ครอบครัวยุ สังคม และเศรษฐกิจของประเทศ อีกทั้งแผนยุทธศาสตร์การจัดการด้านอาหารของประเทศไทย ปีพ.ศ. 2553 มีทิศทางพัฒนาประเทศซึ่งสอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 11 (พ.ศ. 2555-2559) ให้สร้างความมั่นคงทางอาหารให้กับคนไทยทุกคนเนื่องจากความไม่มั่นคงทางอาหารกำลังเป็นปัญหาสำคัญของประชากรโลก รวมถึงแผนผู้สูงอายุแห่งชาติฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2545-2564) ได้ให้ความสำคัญกับการส่งเสริมพฤติกรรมกรรมการบริโภคและภาวะโภชนาการ

การพัฒนาจิตใจ

ปัจจุบันสถานการณ์เปลี่ยนแปลงของประเทศไปสู่ระดับการพัฒนาที่สูงขึ้นเป็นลำดับ ก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำทางสังคมระหว่างผู้ที่ได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจมากกับผู้ที่ได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจน้อย ความเหลื่อมล้ำดังกล่าวนี้ก่อให้เกิดปัญหาอันเกิดจากความขัดแย้งในสังคมที่ไม่พึงปรารถนาหลายประการ จำเป็นจะต้องเน้นการพัฒนาจิตใจคนให้เป็นคนดี มีวินัย และคุณธรรม ตลอดจนอนุรักษ์พัฒนาศิลปวัฒนธรรมให้สอดคล้องกับการพัฒนาควบคู่ไปกับการป้องกันและแก้ไขปัญหาดังกล่าว และลดผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจและสังคม เพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตของคนในกลุ่มเป้าหมาย โดยเฉพาะผู้ด้อยโอกาสที่ยังไม่สามารถปรับตัวให้ทันกับการเปลี่ยนแปลงให้สามารถอยู่ในสังคมได้อย่างสงบสุขโดยมีเป้าหมายพัฒนา

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) (2551) การพัฒนาจิตตามแนวทางพระพุทธศาสนา จัดเป็นหลักจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ในมหาสติ-ปัฏฐานสูตร คือการตั้งสติกำหนดพิจารณา ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงจิต ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตน เราเขา คือมีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้ชัดจิตของตนที่มีราคะ ไม่มีราคะ มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ เสร้าหมองหรือผ่องแผ้ว ฟุ้งซ่านหรือเป็นสมาธิ เป็นต้น หรือเป็นการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยการ กำหนดรู้ทางจิตอย่างหนึ่งในบรรดาอาการของจิตที่ปรากฏอยู่ (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2553) คำว่า “สติปัฏฐาน”: แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน สติเป็นประธานในสัมปยุตตธรรมทั้งหลายแล้ว ตั้งอยู่ในอารมณ์ทั้งหลายมีกาย เป็นต้น ชื่อว่า สติปัฏฐาน (พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, 2544) ซึ่งมีความเกี่ยวข้องหรือสัมพันธ์ต่อการฝึกจิต และ สติปัฏฐานเป็นการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์เช่นกัน อารมณ์ที่ตั้งของสติทางฐานกายเป็นรูป ทางฐานเวทนา ฐานจิตเป็นนาม ฐานธรรมเป็นทั้งรูปทั้งนาม เพราะการปฏิบัติฐานกาย เวทนา จิต เท่ากับเป็นการปฏิบัติ ที่ฐานธรรมสติปัฏฐาน

ท่านพุทธทาสภิกขุ กล่าวว่า จิตนี้มันเป็นธาตุชนิดหนึ่ง แต่เป็นธาตุที่ไม่มีรูปร่าง มันเป็นธาตุฝ่ายนามใดๆ หรือคนที่เรียนรู้แต่เรื่องธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ ก็ไม่อาจจะเข้าใจว่า แม้จิตก็เป็นธาตุชนิดหนึ่ง คือ เป็นพวกวิญญานธาตุ แม้แต่ความว่างก็เป็นวิญญานธาตุชนิดหนึ่ง ซึ่งมันเป็นธาตุแห่งความว่าง ไหวได้เร็วและรู้สึกได้เร็วจึงควรพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ หรือพิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่ หรือ พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรม เป็นเหตุดับในจิตอยู่หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่

บทสรุป

ความมั่นคงทางอาหารและการพัฒนาจิตใจ ได้กลายเป็นปัญหาความมั่นคงรูปแบบใหม่ที่หลายประเทศกำลังเผชิญ และสร้างมาตรการรับมือกับความท้าทายดังกล่าวเพื่อความอยู่รอดของประชากรในประเทศและประชากรโลก โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเทศกำลังพัฒนาที่ปัญหานี้กำลังทวีความรุนแรงมากขึ้น อันเป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงของภูมิอากาศ การเกิดวิกฤตด้านพลังงาน ความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อม และการให้ความสำคัญของการผลิตพืชอาหารลดลง เน้นการผลิตพืชพลังงานมากขึ้น จึงทำให้ราคาพืช อาหารสูงขึ้น จนทำให้ประชากรที่ยากจนไม่สามารถเข้าถึงอาหารได้

ความมั่นคงอาหารจะเกิดขึ้นเมื่อประชาชนทั้งหลายสามารถเข้าถึงอาหารอย่างปลอดภัย และเพียงพอกับความต้องการทั้งทางกายภาพทางเศรษฐกิจและมีคุณค่าทางโภชนาการต่อความต้องการการบริโภคและความพึงพอใจของเขาเพื่อสามารถมีชีวิตอยู่อย่างคล่องแคล่วและมีสุขภาพที่ดีอยู่ตลอดเวลา และการพัฒนาจิตตามแนวทางพระพุทธศาสนา จัดเป็นหลักจิตตานุสสนาสติปัฏฐาน ในมหาสติ-ปัฏฐานสูตร คือการตั้งสติกำหนดพิจารณาให้รู้เห็นตามเป็นจริงซึ่งจะสามารถพัฒนาและให้ความสำคัญต่อการผลิตพืชอาหารที่เป็นพลังงานมากขึ้น ให้ความสำคัญกับการส่งเสริมพฤติกรรมบริโภคและภาวะโภชนาการอย่างยั่งยืน

เอกสารอ้างอิง

- กรมการแพทย์ กระทรวงสาธารณสุข. (2548). *คู่มือแนวทางการดูแลรักษาโรคอ้วน*. นนทบุรี: โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย.
- กรมวิชาการเกษตรกระทรวงเกษตรและสหกรณ์.(2536). *เกษตรยั่งยืนอนาคตการเกษตรไทย*. กรุงเทพฯ : กรมวิชาการเกษตร.
- กองพุทธศาสนศึกษา สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. (2558). *คู่มือปฏิบัติงานโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกสามัญศึกษา*. กรุงเทพฯ: สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- ประเสริฐ อัสสันตชัย. (2552). *ปัญหาสุขภาพที่พบบ่อยในผู้สูงอายุและการป้องกัน*. กรุงเทพฯ: ยูเนี่ยนครีเอชั่น.
- พระเทพรัตนมุนี (สายพงศ์ กองสินธ์).(2557).*การเกษตรแนวพุทธเพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจชุมชน*. วารสารช่อพะยอม,ปีที่ 25 ฉบับที่ 1 (มกราคม-มิถุนายน).
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2551). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ 17. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. (2544). *ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ 3 และปริเฉทที่ 7*. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ.
- พุทธทาสภิกขุ. (2545). *คู่มืออานาปานสติ*. กรุงเทพฯ : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2553). *ธรรมะภาคปฏิบัติ 4*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วันดี โภคะกุล และอุบลพรรณ จุฑาสมิต. (2547). *คู่มือการสร้างเสริมสุขภาพผู้สูงอายุในชุมชน*. กรุงเทพฯ : ชุมชนสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย.
- สุเมธ ปานจำลอง และคณะ. (2555). *กระบวนการวิจัยเพื่อท้องถิ่นกับการเสริมสร้างความมั่นคงทางอาหารของชุมชน, สำนักงานสนับสนุนการวิจัย*.
- สาคร ธนมิตรต์. (2545). *ผลกระทบของภาวะทุพโภชนาการตลอดวงจรของชีวิตมนุษย์*. การประชุมวิชาการโภชนาการ 44 เรื่องอาหารและโภชนาการเพื่อการสร้างเสริมสุขภาพในโอกาสครบรอบ 25 ปี แห่งการก่อตั้งสถาบันวิจัยทางโภชนาการ วันที่ 21-23 มกราคม 2545. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยโภชนาการ และคณะแพทยศาสตร์โรงพยาบาลรามาธิบดีมหาวิทยาลัยมหิดล.
- Brown, W.B. & Moberg, D.J. (2005). *Organization Theory and management : Macro Approach*. New York : John Wiley and sons.
- Chen, A., Shen, B., Scrabis, K., & Tolley, H. (2002). *Motivation effects on achievement goals and interests on learning in physical education*. In Paper presented at the American education research association, New Orleans, LA., 1-5 April. n.p.
- FAO. (2006). *Food Security*. Policy Brif, Issue 2.
- Report of the FAO. (2001). *Government of Australia expert consultation on good management practices and good legal and institutional arrangements for sustainable shrimp culture*, Brisbane, Australia, 4-7 December 2000. Australia : Department of Agriculture, Fisheries and Forestry, 2001
- Johnson , Nancy Brown., & Rasheed , Abdul A. (2007). *Knowledge Capability, Strategic Change, and Firm Performance : The Moderating Role of the Environment*. Management Decision. 45 (2) pp. 161-179.